

СТРІЙ

№5, 2023

дослідження з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал, присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилнології. Чільне місце у журналі посідають статті, присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Сергій Шаменков

Поясний одяг скіфів та сарматів 3

Сергій Шаменков

Шкіряні каптани з лосиної шкіри
у гардеробі української шляхти та козацької
старшини..... 33

Сергій Шаменков

Гвардійська рота Кардинала
«Gardes du Cardinal». Одяг і озброєння
у 20–30-ті рр. XVII ст. 37

Сергій Шаменков

Образи мешканців Гетьманщини
1740-х років зі збірки Фрідріха
Вільгельма Бергольца 47

Сергій Шаменков

Одяг підрозділів урядових військ Речі
Посполитої та загону шляхетсько-селянської
самооборони «Смоляки» в період діяльності
Олекси Довбуша та Василя Баюрака 59

Уніформологія

Артем Папакін

Однострої польських парамілітарних
організацій Східної Галичини
(1910–1914 рр.) 75

Максим Ющенко

Петлиці Легіону УСС в 1914–1919 рр. 91

Спорядження

Володимир Прокопенко

Парні застібки-гачки в складі
сагайдачних та портупейних поясів
Східної Європи XVI–XVII ст. 103

Володимир Прокопенко, Владислав Безпалько

Перший погляд на ручні сталеві мусати
Східної Європи XVII–XVIII ст. 125

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н. (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – Папакін А.Г.
Технічний редактор та
дизайн – Безобчук О.В.
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці:

Скіф та сармат.
Малюнок Сергія Шаменкова

Журнал опубліковано за посиланням:
striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_5_2023

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Serhii Shamenkov

Waist clothing of Scythians and Sarmatians 3

Serhii Shamenkov

Leather kaftans (buff-coats) made of elk skin
in the wardrobe of the Ukrainian nobility
and Cossack officers 33

Serhii Shamenkov

Cardinal's Guard Company «Gardes
du Cardinal». Clothing and equipment
in 1620–1630s. 37

Serhii Shamenkov

Images of the Hetmanate residents
in the 1740s from the collection of
Friedrich Wilhelm Bergholz 47

Serhii Shamenkov

Clothing of the government troops
of the Polish-Lithuanian Commonwealth
and the “Smolacy” unit of noble and peasant
self-defense during the period of activity
of Oleksa Dovbush and Vasyl Bayurak 59

Uniformology

Artem Papakin

Uniforms of Polish Paramilitary Organizations
in Eastern Galicia (1910–1914) 75

Maksym Yushchenko

Collar patches of the Ukrainian Sich
Riflemen in 1914–1919 91

Equipment

Volodymyr Prokopenko

Hook-and-bar belt buckle as part of
sahajdak and sabre belts of Eastern Europe
in the 16th–17th centuries 103

Volodymyr Prokopenko, Vladyslav Bezpalko

First glance on honing steels in Eastern
Europe in 17th–18th centuries 125

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.G., PhD (Kyiv)
Sychev's'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor –
Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design –
Bezobchuk O.V.
Translator –
Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9
Prokopenko Volodymyr
Site: <http://striy.org.ua>
E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover:

Scythian and Sarmatian.
Drawing by Serhii Shamenkov.

The journal published by the link:
striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_5_2023

Володимир Прокопенко, Владислав Безпалько

Перший погляд на ручні сталеві мусати Східної Європи XVII–XVIII ст.

Ключові слова: *мусат, точильне приладдя, ніж, Східна Європа, XVII ст., XVIII ст.*

Представлена робота присвячена маловідомим побутовим предметам – мусатам, які представляють собою сталеве точильне приладдя східного походження. Враховуючи відсутність подібних наукових чи науково-популярних праць, цю статтю можна вважати першим оглядовим поглядом на тему в межах Східної Європи XVII–XVIII ст. У ході дослідження в пошуку згадок про мусати були проаналізовані писемні джерела, віднайдені поодинокі зображення та зібрана база матеріальних знахідок. На основі доступного матеріалу автори спробували виокремити й описати характерні риси східноєвропейських мусатів та їх відмінності від сталевих точильних приладдя Західної Європи цього ж періоду.

Volodymyr Prokopenko, Vladyslav Bezpalko

First glance on honing steels in Eastern Europe in 17th–18th centuries

Keywords: *“masat”, honing steel, sharpening tools, knife, Eastern Europe, 17th century, 18th century.*

The presented work is dedicated to little-known household items – “masat” honing steels, which are steel sharpening tools of Eastern origin. Given the lack of similar scientific or popular scientific works, this article can be considered the first overview of the topic within Eastern Europe in the 17th–18th centuries. In the course of the research, in search for references to “masat” steels, written sources were analyzed, single images were found, and a database of material findings was collected. On the basis of the available material, the authors tried to single out and describe the characteristic features of Eastern European “masat” steels and their differences from the steel sharpening tools of Western Europe of the same period.

Прокопенко Володимир Михайлович - Volodymyr Prokopenko

Кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9764-3990

e-mail: email@striy.org.ua

Безпалько Владислав Вікторович - Vladyslav Bezpalko

Науковий співробітник Національного музею історії України

Researcher at the National Museum of the History of Ukraine

e-mail: podegrad2016@gmail.com

© Прокопенко В. М., Безпалько В. В., 2023

© Стрій, 2023

Історія створення цієї статті починається з дослідження двох срібних піхов ножів з колекції Національного музею історії України, які мали в комплекті маленькі мусати – ручне точильне приладдя зі сталеву робочою частиною. Початковий пошук літератури виявив відсутність наукових робіт, які б описували подібні предмети, а тому авторами було вирішено провести невелике оглядове дослідження з метою пошуку подібних ножових комплектів зокрема та поширеності ручних сталевих мусатів загалом. Ми цілком розуміємо, що, як усіяке перше дослідження, через обмеженість у часі та доступність матеріалу воно вийшло дещо поверхневим, а деякі з висновків можуть бути спірними або хибними. Тому його варто розглядати скоріш як запрошення до ширшої дискусії, пошуку нових артефактів, згадок у писемних та зображувальних джерелах.

А почати на нашу думку варто дещо з кінця, тобто з роз'яснення нашого погляду на те, чим були мусати Східної Європи XVII–XVIII ст. Як буде згадано далі у розділі, присвяченому писемним джерелам, мусати – це сталеві ручні точила для гостріння ножів, господарського приладдя та зброї. Те, як вони виглядали, ми змогли визначити завдяки писемним згадкам про коштовні ножі, об'єднані разом з мусатами в одному комплекті. Два таких комплекти нині зберігаються в Національному музеї історії України, що дало нам змогу безпосередньо ідентифікувати ці мусати, а згодом – провести ширший пошук інших подібних зразків, які стали основою нашої уяви про їхній зовнішній вигляд.

Так, конструктивно такі мусати виготовлені з однієї цілісної сталеву заготовки, одну частину якої коваль перетворював на широку брускоподібну робочу частину, що досить сильно могла відрізнитися як за формою, так і в перерізі, а з другої витягував тонке руків'я. Останнє могло бути обтягнуте сріблом або позолоченим кольоровим металом та мало на своєму кінці рухому петельку для підвісу. Надзвичайно цікавою та характерною особливістю більшості мусатів є наявність рухомих кілець на руків'ї. Їхня функція полягала у захисті пальців від можливого ушкодження. При заточці ці кільця збивалися в місці переходу руків'я в робочу частину і слугували упором та захистом пальців від леза, що заточувалося. У певній мірі це пояснює

характерну форму цих мусатів з тонким руків'ям та широкою робочою частиною. Більшість досліджених нами сталевих мусатів мають саме таку конструкцію, яка, до речі, дійшла до нашого часу і успішно використовується за своїм прямим призначенням у сучасному побуті.

Нами також віднайдено кілька відмінних за формою мусатів, які наразі виділені нами окремо: зокрема, мусат із Гостролуччя (М16) та мусат з городища Солхат–Крим (М17). Сподіваємося, що подальші дослідження та пошук інших екземплярів дозволять нам у майбутньому розширити базу матеріальних знахідок мусатів та створити більш чітку їх класифікацію.

Крім того, перед тим як перейти до безпосереднього розгляду предмету статті, ми маємо відмітити, що існують і конструктивно інші приклади ручного точильного приладдя зі сталеву робочою частиною, зокрема, у вигляді так званих «одноручних виделок». Ми спеціально детально не розглядали їх у цій статті, вважаючи окремим типом західноєвропейських точил, генеза яких не пов'язана зі східноєвропейськими «мусатами». Тому ми присвятили їм лише невеликий розділ наприкінці роботи, який, сподіваємося, роз'яснить нашу позицію та дасть читачу уяву про них.

Писемні джерела

Вивчаючи етимологію слова «мусат», ми звернулися до праці Г. Халимоненка щодо тюркізмів арабського походження в українській мові. Безпосереднє значення цього слова в низці мов Східної Європи на диво одноманітне. В українській мові «мусат», «мусад», «мусак» означають сталеве кружало для гостріння ножів або сталевий брусок для вирівнювання леза коси; у російській «мусат», «мусак» – сталеву смуга для гостріння ножів; у польській «*musat*» – сталеву смуга для гостріння шабель; у сербохорватській «*masat*» – сталевий брусок або кресало; у румунській «*masat*» – сталевий брусок. До Європи це слово потрапило з Туреччини, де «*masat*» означало сталеву точило або коло для правки леза (Халимоненко 36; Мельничук та ін. Т.ІІІ: 539).

Нам вдалося віднайти деякі писемні згадки щодо виробництва та торгівлі мусатами на території Східної Європи. Так, актові матеріали

а

б

Мал. 1. (а) – Малюнок «Изображение малороссійскаго степного мужика» із рукопису Опанаса Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» кінця XVIII ст. (за С. Шаменковым);
(б) – малюнок османського м'ясника із османської костюмованої книги середини XVII ст. (за М. Ішин).

Тихвінського посаду (сучасне м. Тихвін) XVII ст. містять значну кількість інформації про ремісничі життя регіону, і серед переліку ковалів та їхніх спеціалізацій зустрічаються ковалі, які спеціалізуються на виготовленні ножів та мусатів. Цікаво, що за думкою упорядників цих актів, вони були сталевими платівками для висікання вогню (Сербина 84, 85, 122).

Серед торговельних записів можна відмітити митні записи товарів, що йшли через м. Тобольськ з європейської частини Московської держави до Сибіру. Серед переліку товарів можна зустріти і записи про «мусати», які, до речі, відділені окремо від «огнів», а їхня вартість

приблизно в два рази більша за вартість «огнів». Так, у 1639–1640 рр. через Тобольськ до Сибіру було відправлено 310 мусатів вартістю 16 рублів та 260 огнів вартістю 6 рублів (Вилков 142).

Переходячи безпосередньо до згадок у писемних джерелах особистого використання мусатів, варто почати зі згадок комплектів, до складу яких входили ножі та точильне приладдя. Саме ці записи дають нам змогу порівняти музейні та археологічні зразки XVII–XVIII ст. із синхронними записами.

Так, запис 1584 р. з актової книги Житомирського міського уряду про пограбування шляхтича Станіслава Гавловського містить перелік

Мал. 2. Портрет невідомого першої половини XVIII ст.
із колекції Галереї міста Братислава
(інв. ном. А 712) (© Galéria mesta Bratislavy).

украдених речей, серед яких можна побачити «ножи и муса(т) зо серебро(м), коштовали три таляры» (Бойчук 120).

Ще один комплект описано в записі про подарунок московського царя Михайла Федоровича Романова своєму сину, царевичу Івану Михайловичу від 6 жовтня 1638 р.: «нож булатный черен яшма бела наведены травы золоты с каменья, ножны атлас червчат, оправа золота с чернью, привязка шелк лазорев с золотом. Мусат булатной по нем травы золоты» (Забелин 541).

Влітку 1646 р. під Єльцом був пограбований холоп боярського сина А.В. Бешенцева, і згідно з описом, грабіжники серед іншого забрали: «да ножик с ременным тотатуром да мусат, цена четыре алтына две денги» (Курбатов 45). На жаль, з опису незрозуміло, чи був це єдиний комплект ножа й мусата, чи відокремлені предмети, які просто носили разом.

Хоча нашою метою є розгляд саме сталевих точильних приладдя, варто відмітити також і комплекти ножів з кам'яними точилами, згадки про які нам так само відомі. Так, у реєстрі речей гетьмана Івана Самойловича 1690 р. є згадка про ніж із точилом, з'єднаним з піхвами срібним ланцюжком: «Ножъ турецкой булатной, черень костяной, оправа серебряная, съ черню, золоченая мѣстами, у ноженъ 4 цѣпочки серебряные съ коломъ, да на пятой цѣпочкѣ оселочка» («Опись движимого имущества» 1048). Цікаво відмітити використання саме слова «оселочек», яке означає кам'яний брусок для заточки. Ймовірно, в цьому випадку ми і справді маємо справу з кам'яним ослом (Мельничук та ін. Т.IV: 222), і гетьманський комплект був схожим на комплект з колекції Національного музею в Кракові (М6) (Мал. 7, а).

Також варто відмітити, що в джерелах також зустрічаються згадки щодо використання для заточки зовсім інших за функцією предметів. Зокрема, цікавий фрагмент щодо використання кресал у якості точила для шабель та ножів наводить у своїй праці «Опис України» Гійом Левассер де Боплан – французький військовий

інженер, картограф, архітектор та письменник, який з 1630-х рр. до 1648 р. перебував на службі короля Речі Посполитої. Так, описуючи спорядження пана Дечинського, ротмістра козацької корогви, Боплан згадує, що на його «поясі висіло шило, кресало, ніж, шість срібних ложок, складених одна в одну і вміщених у футляр з червоного сат'яну». І відразу робить пояснення щодо цього кресала: «Таке кресало служить для нагострювання шаблі, ножа та для висікання вогню» (Боплан 190, 191)¹. Враховуючи наявність у кресала твердої загартованої поверхні, воно цілком могло ситуативно використовуватися для заточки.

Зображувальні джерела

Шукаючи історичні зображення мусатів, ми не розраховували на особливий успіх, враховуючи їх невеликий розмір та специфіку використання. Але нам пощастило віднайти три зображення XVII–XVIII ст., на яких можна роздивитися ручне точильне приладдя. І одне з них якраз відноситься до наших теренів.

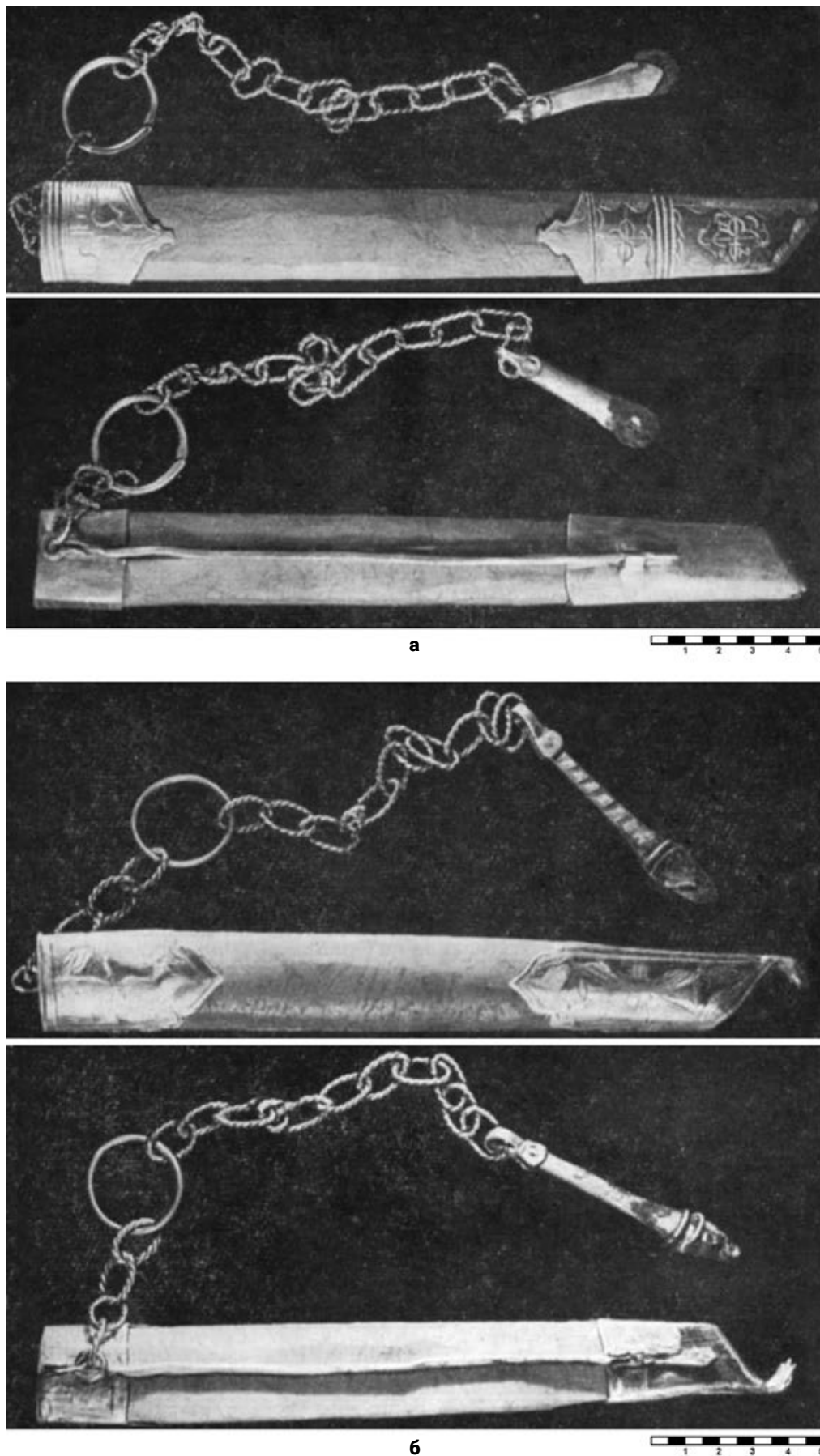
Так, у рукописі Опанаса Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, знаходяться альбом із 26 оригінальних малюнків, який, в певній мірі, можна вважати першим українським аналогом «костюмованих книг». Текст рукопису було укладено в 1786 р. на основі матеріалів, зібраних у 1783–1784 рр., і, ймовірно, малюнки до нього були створені в цей же період. Серед них під номером 9 розміщений малюнок «Изображение малороссійскаго степного мужика» (Мал. 1, а) (Шаменков 15, 40) який зображує селянина на косовищі з косою, на поясі якого висить «кушка»² з точильним бруском, а у правій руці він тримає ручне точильне приладдя, яке може бути як сталевим мусатом, так і дерев'яною «мантачкою»³.

Друге зображення мусата можна побачити на портреті невідомого першої половини

¹ В оригінальному французькому тексті використано слово «fuzil», яке було перекладене як кресало (Боплан 126, 127).

² Кушка – дерев'яна ємність з водою на дні, в якій косарі тримають точильний брусок (Грінченко 169; Мельничук та ін. Т.III: 170).

³ Мانتачка – плоский дерев'яний брусок, укритий шаром смоли з піском, що використовується для заточки коси (Грінченко 256).

Мал. 3. Залишки двох піхов ножів з мусатами із Дарівського скарбу (за О. Тищенком): (а) – (M1); (б) – (M2).

XVIII ст. з колекції Галереї міста Братислава (Мал. 2) (зібрання ГМБ, інв. ном. А 712) («*Portrait muža s citrónom*»). На ньому зображений молодий чоловік, можливо угорець⁴, з-за спини якого виглядають руків'я «мисливського комплекту», пов'язаного ланцюжком з мусатом, що закладений попереду за пояс. На картині можна розгледіти тонке руків'я мусата з хрестоподібною рухомою петлею, яка нагадує петлю на комплекті зі Сніжок (М3) (Мал. 4), та два рухомих кільця. Дещо незвично виглядає кільце-петля, що звисає трохи нижче. Цілком можливо, що цей мусат мав власні окремі піхви.

Третій малюнок, опублікований у роботі Мері Ішин, присвячений османському приладдю для розбирання м'яса (İşin 35, 36, 41), зображує м'ясника, який точить свій ніж ручним мусатом (Мал. 1, б). Автор вважає, що цей малюнок може датуватися XVII ст., із чим ми цілком погоджуємося, оскільки стиль його виконання надзвичайно нагадує стиль костюмованих османських книжок середини XVII ст., зокрема, досить відомої «Книги костюмів Роламба», придбаної в Стамбулі в 1657–1658 рр. Класом Роламбом, який очолював шведське посольство до Високої Порти («*The Rålamb Costume Book*»). Цікаво, що мусат, хоча й зображений дещо схематично, має промальовану петлю для підвісу на кінці руків'я, яка є характерною для ручних мусатів. Треба зауважити, що робоча частина зображена доволі тонкою, що могло би принаймні бути аргументом при розгляді версії про кам'яну робочу частину, але фігурний верх вказує на те, що це все-таки сталевий мусат.

Матеріальні джерела

Ножі в комплекті зі сталевими мусатами

Саме дослідження ножів у комплекті зі сталевими мусатами започаткували роботу над цією статтею, і саме з них варто розпочати огляд знахідок, що дійшли до нашого часу. Загалом їх п'ять, чотири з яких знайдені на території України (М1–М4), а п'ятий зразок зберігається

в зібранні Музею землі Гессен Кассель (М5). Крім того, ми віднайшли один комплект із кам'яним ослом (М6). Як ми згадували раніше, саме згадки в писемних джерелах XVII ст. дозволили нам провести аналогії з матеріальними артефактами, і зараз ми можемо досить впевнено говорити про те, що перед нами саме мусати.

Піхви ножів з мусатами з Дарівського скарбу (М1 та М2)

Скарб був знайдений в 1971 р. поблизу с. Дарівка, Черкаського району Черкаської області. У глечики, в якому він містився, було знайдено кілька монет Сігізмунда III Вази (король Речі Посполитої в 1587–1632 рр.) та Олексія Михайловича Романова (московський цар у 1645–1676 рр.) і низка срібних предметів: окуття двох піхов ножів, фрагменти поламаних браслета та двох сережок, позолочений хрестик і ще один на довгому, близько 150 см, ланцюжку (Тищенко 93–106). На жаль, нам невідоме місце поточного зберігання скарбу, а єдині доступні фотографії окуття піхов посередньої якості були опубліковані ще в 1975 р. (Мал. 3), що обмежує наші можливості щодо їх аналізу та порівняння з іншими зразками.

З усього скарбу нас цікавлять лише пара окуття піхов ножів з залишками мусатів. Далі за текстом статті ми будемо їх згадувати як (М1) (Мал. 3, а) та (М2) (Мал. 3, б). Виготовлені зі срібла, окуття конструктивно однотипні і складаються з двох частин, з'єднаних на зворотному боці піхов тонким стрижнем, до якого у верхній частині окуття припасована петля з колечком. Від нього йде ланцюжок з крученого дроту, в розриві якого (ближче до піхов) вміщене широке гладке кільце, а на протилежному кінці на рухомій петлі підвішені сильно корошовані фрагменти мусатів, від яких залишилися тільки посріблені руків'я та невеличкі фрагменти сталеві робочої частини (Тищенко 94–97). Автор публікації, О. Тищенко називає ці мусати «притичками» і припускає, що вони були просто прикрасою ножового підвісу, який він бачив наступним чином: ланцюжок закладався за пояс, а мусат-притичка протягувався через велике кільце, фіксуючи ніж на поясі.

Хоча конструкція прямо вказує на одне джерело виготовлення піхов та мусатів, їх художнє

⁴ Таке припущення можна висловити через зображення характерного для Угорщини другої половини XVII–XVIII ст. одягу: доломана та пояса з низки плетених шнурів.

Мал. 4. Залишки піхов ножа з мусатом зі Сніжок (МЗ) (зібрання НМІУ, інв. ном. ДР–1524) (© В. Прокопенко): (а) – лицьовий бік окуття піхов; (б) – зворотній бік окуття піхов; (в) – загальний вигляд ланцюжка з крученого дроту та мусата; (г) – мусат у деталях; (д) – фрагмент гравірування.

оформлення дещо відрізняється одне від одного. Так, мусат перших піхов має покриті сріблом гладке руків'я округлого перетину (Мал. 3, а), а мусат других піхов має покриті сріблом руків'я прямокутного перетину прикрашене з одного боку навскісними смужками та двома рухомими кільцями (Мал. 3, б). Руків'я в обох випадках закінчується рухомою петлею-кільцем. Лицьовий бік окуття обох піхов багато орнаментовані гравіруванням, а скошені нижні частини мають закінчення, одне з яких втрачене, а друге являє собою голівку змія із висунутим язиком (Мал. 3, б). Розглядаючи художнє оформлення окуття, О. Тищенко припустив, що оформлення одного з них тяжіє до ювелірного мистецтва першої половини, а другого – до третьої чверті XVII ст. (Тищенко 97).

Піхви ножа з мусатом із Сніжок (М3)

У 2019 р. до колекції Національного музею історії України було передано окуття піхов ножа з мусатом, які були віднайдені в 2018 р. в лісовому масиві поблизу с. Сніжки Київської обл. (зібрання НМІУ, інв. ном. ДР-1524) (Мал. 4). Відомо, що самі піхви були забиті монетами (біля 128 штук), більшість з яких – московські періоду царювання Михайла Федоровича (московський цар у 1616–1645 рр.) та Олексія Михайловича Романових (московський цар у 1645–1676 рр.). На жаль, до музейної колекції їх не було передано, і їхнє поточне місце перебування невідоме. Треба зауважити, що це перша публікація цієї знахідки, але враховуючи тему поточної статті, ми не плануємо детально розглядати її тут, зосередивши свою увагу на мусаті.

Конструктивно піхви зі Сніжок аналогічні знахідці з Черкаської обл. (М4) і подібні до зразків з Дарівського скарбу (М1 та М2), але дещо відрізняються наявністю третього окуття в центральній частині піхов. Вони так само виготовлені зі срібла, мають характерну геометрію окуття та систему кріплення за допомогою стрижня на зворотному боці (Мал. 4, а, б). Так само кріпиться і мусат – через ланцюжок із крученого дроту з гладким кільцем у розриві (Мал. 4, в). Лицьовий бік окуття піхов орнаментований гравіруванням, у такий самий спосіб прикрашений і мусат у місці переходу руків'я в робочу сталеву частину (Мал. 4, г, д). Сам мусат сталевий з покритим сріблом гладким руків'ям прямокутного перетину, яке закінчується окремо

відлитою рухомою петлею у вигляді хреста зі срібла. На руків'ї розміщені три кільця з крученого дроту, аналогічні ланкам ланцюжка. Сталева частина мусата сильно кородована, що ускладнює оцінку її початкової форми, але форма срібної оправки дає нам можливість припустити, що мусат мав овальний або лінзоподібний перетин.

Піхви ножа з мусатом з Черкаської обл. (М4)

У 2019 р. до колекції Національного музею історії України було передано окуття піхов ножа з мусатом, які були знайдені у 2018 р. в Черкаській обл. (зібрання НМІУ, інв. ном. ДР-1525) (Мал. 5). Відомо, що піхви ножа були частиною монетно-речового скарбу, 16 монет з якого були передані до музею разом з піхвами. У всіх монетах пробитий отвір, що вказує на те, що вони були частиною прикраси – мониста. Попереднє датування дає нам верхню межу – середина XVII ст. На жаль, повний склад скарбу та поточне місце перебування інших предметів невідоме. Так само, як і в попередньому випадку, це перша публікація цієї знахідки, в якій ми зосередимо свою увагу на мусаті, залишивши комплект загалом на майбутні публікації.

Конструктивно піхви з Черкаської обл. аналогічні знахідці зі Сніжок (М3) і дещо відрізняються від зразків з Дарівського скарбу (М1 та М2), про що було згадано раніше (Мал. 5, а, б). Комплект виготовлений зі срібла, а лицьовий бік окуття піхов орнаментований рельєфним литим (?) орнаментом та гравіруванням, так само гравіруванням прикрашено руків'я мусата. Сам мусат сталевий з покритим сріблом гладким руків'ям прямокутного перетину, яке закінчується окремо відлитою рухомою петлею у вигляді кільця з фігурним отвором (Мал. 5, в). На руків'ї розміщені три кільця із сплющеного дроту. Сталева частина мусата сильно кородована, що ускладнює оцінку її початкової форми.

Ніж з мусатом із колекції Музею землі Гессен Кассель (М5)

Серед предметів османської колекції зброї з зібрання Музею землі Гессен Кассель (нім. Museumslandschaft Hessen Kassel) є ніж XVIII ст. зі срібною позолоченою оправою та сталевим мусатом (Мал. 6) (зібрання МЗГК, інв. ном: КР В II.610) («Messer mit

Мал. 5. Залишки піхов ножа з мусатом з Черкаської обл. (М4) (зібрання НМІУ, інв. ном. ДР-1525)
(© В. Прокопенко): (а) – лицьовий бік окуття піхов; (б) – зворотній бік окуття піхов та загальний вигляд ланцюжка з крученого дроту з мусатом; (в) – мусат в деталях.

silbervergoldetem Griff»). Його походження точно не встановлене, а музейні працівники схиляються до його європейського або балканського походження. Сам мусат сталевий з покритим позолоченим кольоровим металом гладким руків'ям невизначеного перетину, яке закінчується рухомою петлею. На руків'ї розміщені три позолочені кільця: одне дещо тонше і гладеньке та два плоских із хвилястим зовнішнім периметром. Сталева частина, ймовірно, шестикутного

перерізу плавно звужується до тонкого фігурного верху. Загальна довжина мусата 93 мм.

Ножі в комплекті з неметалевими точилами

Далеко не завжди точила в комплектах з ножами могли бути металевими. І хоча їх опис виходить за межі нашої роботи, згадка про них важлива в контексті поширеності комплектів точил (як сталевих, так і кам'яних) з ножами.

Мал. 6. Ніж з мусатом із колекції Музею землі Гессен Кассель (М5) (інв. ном. КР В II.610)
(© Hessen Kassel Heritage, Kunsthandwerk und Plastik, фото: Arno Hensmanns).

***Ніж з кам'яним точилом із колекції
Національного музею в Кракові (М6)***

У Національному музеї в Кракові зберігається ніж XVII ст. з кам'яним ослом. Згідно з описом 1828 р., цей ніж був трофеєм, захопленим під Віднем під час війни з турками (Мал. 7, а) (зібрання НМК, інв. ном. MNK XIV-139/1-3) («Nóż w pochwie z kamieniem do ostrzenia»).

Точильний камінь темно-зеленого кольору (довжиною 108 мм) має видовжену форму прямокутного перерізу, з одного боку покритий срібним ковпачком з рухомою петлею, до якої пришта тонка тасьма. Ковпачок прикрашений черню та позолотою в однаковому з окуттям піхов стилі.

***Ковпачок для фіксації кам'яного
точила з Одеської обл. (М7)***

Аналогічний срібний (?) ковпачок для точила був знайдений у 2021 р., ймовірно, в Одеській обл. (Мал. 7, б). Його устя було зім'яте, що не дозволило нам точно визначити переріз точила, але враховуючи овальну форму тильника, можна припустити, що переріз був також овальним.

Довжина ковпачка без петлі – 28 мм, а розміри овального тильника – 20 на 11 мм; загальна ж довжина з петлею – близько 50 мм.

***Окремі знахідки сталевих мусатів з
території України***

Крім згаданих раніше комплектів з ножами, на території України було віднайдено десять сталевих мусатів, що поєднують у собі низку характеристик, що дозволяють нам розглядати їх саме як ручне точильне приладдя, яке носили при собі або навіть іноді використовували в комплектах з ножами, які за невідомих нам причин були відокремлені від мусата. З них можна виокремити велику групу мусатів, що налічує сім зразків (М8–М14), для яких характерні наступні конструктивні особливості: відносно широка робоча частина, що переходить у вузьке руків'я, невеликі розміри (найбільший з них мав довжину 167 мм), часта наявність рухомих кілець для захисту пальців на руків'ї та обов'язкова присутність петлі на кінці руків'я, що передбачає функцію підвісу. Загалом вони доповнюють раніше розглянуті

Мал. 7. (а) – Ніж з кам'яним точилом із колекції Національного музею в Кракові (М6) (інв. ном. MNK XIV-139/1-3) (© Muzeum Narodowe w Krakowie); (б) – ковпачок для фіксації кам'яного точила з Одеської обл. (М7) (© В. Прокопенко).

зразки (М1–М5), які входять до складу єдиного комплексу з ножем. Дещо окремо від них стоїть мусат (М15), великі розміри та простота виготовлення якого можуть вказувати на використання його в селянському побуті⁵. У другій же групі наразі знаходяться два зразки, в яких відсутнє чітко виділене руків'я (М16, М17), а їх

мала чисельність наразі не дає нам можливості сказати щось більше про їхні характерні риси. На жаль, чітке датування більшості розглянутих далі зразків наразі неможливе через відсутність інформації про контекст знахідки, а тому воно може коливатися в широких межах від XVII до XIX ст.

⁵ Звичайно наше припущення може бути і помилковим, але ми все ж відносимо цей предмет до точильного приладдя. По-перше це пов'язано із поширеністю слова «мусат» у Східній Європі в значенні саме металевого точила, що опосередковано може вказувати на те, що це були не рідкісні у побуті речі. По-друге, його форма цілком відповідає іншим зразкам, за виключенням якості виконання та розмірів. По-третє, його великі розміри та форма схожі із іншим точильним приладдям, яке дійсно було широко поширене на наших теренах – мантачкою.

Мал. 8. Мусат з Диканьки (М8)

(© В. Прокопенко): (а) – мусат в деталях,
(б) – деталі срібного картушу.

Мусат з Диканьки (М8)

Мусат був знайдений у 2021 р. поблизу селища Диканька Полтавської обл. (Мал. 8). Своєю вишуканою формою та срібною оправою він нагадує попередні зразки, що наводить на думку про те, що він так само входив до складу комплексу з ножем. Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) становить 118 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 69 мм, ширину в найширшому місці 15 мм і товщину там само 3,2 мм; довжина гладкого оправленого сріблом руків'я – 31 мм, а його переріз підквадратний зі сторонами біля 4 мм. Срібна оправа руків'я виконана обгортанням навколо сталевої основи срібної пластинки довжиною 31 мм, а сам з'єднувальний шов можна помітити на одній із граней руків'я. Всі чотири грані прикрашені ромбоподібним візерунком, а на кінці руків'я розташована рухома петля, відлита зі срібла. Цікавою особливістю цього мусата є наявність срібного картушу (Мал. 8, б) з імітацією арабського напису.

Мусат із Черче (М9)

Крім вишуканих зразків, прикрашених сріблом, існує також низка значно простіших мусатів, один з яких був знайдений поблизу с. Черче Хмельницької обл. (Мал. 9, а). Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) – 167 мм, робоча частина мусата ромбоподібного перерізу має довжину 95 мм і клиноподібний кінчик, його ширина в цьому місці – 7 мм при товщині 2,5 мм, ширина в найширшому місці – 13,5 мм при товщині 4 мм. Робоча частина плавно переходить у грубо проковане руків'я підквадратного перерізу зі сторонами 5–6 мм та довжиною 40 мм, і закінчується пласкою округлою частиною, до якої припасована сталева петля. На руків'ї розміщено гладке кільце діаметром в 18,5 мм з кольорового металу, що виготовлене з дещо сплющеної проволочки⁶ діаметром близько 3,5 мм. У рухому петлю вставлене гладке спаяне кільце діаметром 19 мм з кольорового металу, що виготовлене з проволочки діаметром 3 мм.

⁶ Ми не знайшли місця пайки і тому не можемо відкидати припущення, що воно могло бути вирубане з листа металу та обточене до поточної форми.

Мал. 10. Мусат з Фастова (M15) (© В. Прокопенко).

Мусат з городища Солхат-Крим (M10)

При літературному пошуку нам вдалося знати лише три мусати, знайдені у ході археологічних досліджень. Один з них був знайдений у культурному шарі городища Солхат-Крим на території сучасного м. Старий Крим у Криму (Мал. 9, б) (Гаврилов и Майко 86). На жаль, контекст знахідки та приблизне датування мусата невідомі. Якість фотографії не дуже висока, але вона дозволяє відмітити наявність двох кілець на руків'ї та зламаной рухомої петлі з кольорового металу. Загальна довжина мусата (без урахування рухомої петлі) – близько 140 мм.

Мусат з поля битви під Берестечком (M11)

Цей мусат так само походить із матеріалів археологічних розкопок, але на відміну від попереднього, має чітке датування. Він був знайдений під час розкопок козацької переправи на місці Берестецької битви 1651 р., які проводилися Ігорем Свешніковим. Цей мусат не був належно атрибутований і при публікації матеріалів

розкопок був описаний наступним чином: «ланцетоподібний предмет з видовжено-овальною робочою частиною і округлим в перетині держакком з розклепаною голівкою та прикріпленою до неї рухомою петелькою-вушком» (Мал. 9, в) (Свешніков 257, 259).

Мусат з Таращі (M12)

Мусат був знайдений у Таращанському районі Київської обл. (Мал. 9, г). Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) складає 123 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 64 мм і клиноподібний кінчик, його ширина в цьому місці – 6 мм при товщині 3 мм, а ширина в найширшому місці – 10 мм при товщині 7 мм. Робоча частина плавно переходить у руків'я підквадратного перерізу довжиною 38 мм, яке плавно звужується до плоского майданчика з отвором для кріплення рухомої петлі. Остання відлита з кольорового металу та вкрита шаром патини. На руків'ї розміщені два кільця діаметром 10 та 9,5 мм з кольорового металу, які були, ймовірно, вирубані з листа металу.

Мусат з Харківської обл. (M13)

Мусат був знайдений, ймовірно, в Харківській обл. (Мал. 9, д). Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) – 100 мм, робоча частина мусата підпрямокутного перерізу має довжину 52 мм і дещо закруглений клиноподібний кінчик, його ширина в цьому місці – 12 мм при товщині 3,5 мм, ширина в найширшому місці – 14,5 мм при товщині 3 мм. Робоча частина плавно переходить у руків'я прямокутного перерізу довжиною 27 мм,

Мал. 9. (ліворуч) (а) – Мусат із Черче (M9) (© В. Прокопенко); (б) – мусат з городища Солхат-Крим (M10) (за А. Гавриловим та В. Майком); (в) – мусат з розкопок козацької переправи на місці Берестецької битви (M11) (за І. Свешніковим); (г) – мусат з Таращі (M12) (© В. Прокопенко); (д) – мусат з Харківської обл. (M13) (© В. Прокопенко); (е) – мусат з Івано-Франківської обл. (M14) (© В. Прокопенко).

Мал. 11. (а) – мусат з Гостролуччя (М16) (© В. Прокопенко); (б) – мусат з городища Солхат-Крим (М17) (за А. Гавріловим та В. Майком).

яке далі розклепане до плаского майданчика з отвором для кріплення рухомої сталеві петлі.

Мусат з Івано-Франківської обл. (М14)

Мусат був знайдений у Рогатинському районі Івано-Франківської обл. (Мал. 9, е). Його загальна довжина (без врахування рухомої петлі, яка залякла в одному положенні) 85 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 48 мм і незвичайний гачкоподібний кінчик, його ширина в цьому місці – 7,5 мм при товщині 3,5 мм, ширина в найширшому місці 9,5 мм при товщині в 5 мм. Робоча частина плавно переходить в рельєфне руків'я округлого перерізу довжиною 26 мм яке далі розклепане до плаского майданчика з отвором для кріплення рухомої сталеві петлі. Саме руків'я та прилегла до неї робоча частина прикрашена фігурними канавками.

Мусат з Фастова (М15)

Мусат був знайдений у Фастівському районі Київської обл. (Мал. 10). Його загальна довжина 270 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 155 мм і невелику асиметричність відносно руків'я⁷, його ширина

на відстані 30 мм від кінчика 23 мм при товщині в 2,8 мм, ширина в найширшому місці 42 мм при товщині в 3,5 мм. Робоча частина переходить в руків'я підквадратного перерізу довжиною біля 83 мм яке далі розклепане до плаского ромбоподібного майданчика із трьома отворами в одному із яких зберіглося фрагментоване кільце виготовлене із поволоки діаметром 3 мм.

Цей зразок досить сильно відрізняється від описаних вище як своїми розмірами, так і простотою оформлення. Ймовірно це є зразок ужиткового сільського мусата, який ми можемо бачити на малюнку «Изображение малороссійскаго степного мужика» з рукопису Опанаса Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» кінця XVIII ст. (Мал. 1, а).

Мусат із Гостролуччя (М16)

Мусат був знайдений у 2021 р. поблизу с. Гостролуччя Київської обл. (Мал. 11, а). Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) 155 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 116 мм і незвичайний ступінчастий кінчик, його ширина в цьому місці 10 мм при товщині 3,5 мм, ширина в найширшому

⁷ Така асиметрія цілком могла виникнути внаслідок робочого сточування однієї зі сторін.

місці – 13,5 мм при товщині 6,7 мм. Від робочої частини відходить короткий стрижень довжиною 19 мм, дещо сплюснений у місці кріплення рухомої петлі. Остання відлита з кольорового металу та вкрита шаром патини. Його особливістю, що відрізняє його від попередніх зразків, є відсутність конструктивно виділеного руків'я.

Мусат з городища Солхат-Крим (M17)

Мусат був знайдений у культурному шарі городища Солхат-Крим на території сучасного м. Старий Крим у Криму (Мал. 11, 6) (Гаврилов и Майко 87). На жаль, контекст знахідки та приблизне датування мусата невідомі. Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) – близько 160 мм, робоча частина мусата квадратного перетину має довжину близько 105 мм без урахування фігурного кінчика. Від робочої частини відходить короткий стрижень, на кінці якого розташована рухома петля з кольорового металу. Так само, як і в (M16), тут ми бачимо відсутність конструктивно виділеного руків'я.

Сталеві мусати за межами України

Переходячи до окремих знахідок мусатів за межами України, ми зустрілися з кількома проблемами, головна з яких полягає в майже повній відсутності профільних публікацій та інтересу до цих предметів з боку музеїв. Зокрема, в результаті пошуку нам вдалося віднайти лише один мусат XVIII ст.

Мусат із колекції Державного історичного музею (M16)

Серед предметів московського Державного історичного музею зберігається сталевий мусат європейського походження, датований 1737 р. На покритому гравійованим сріблом руків'ї прямокутного перетину розміщені три плоских кільця та рухома петля. Сталева робоча частина, ймовірно, лінзоподібного перерізу плавно звужується до округлого верху. Загальна довжина мусата – 175 мм (зібрання ДІМ, інв. ном. ОК 12923; ГИМ 4117щ) («Точило. 1737 г.»).

Турецькі мусати

Як не дивно, але нам майже нічого не вдалося знайти про історію мусатів в Османській імперії, і фактично єдиною роботою з історичним оглядом виявилася вже згадана раніше

робота Мері Ішин. У ній вона наводить, без датування та місця зберігання, принаймні два предмети (Işın 37, 48), які містять всі характерні риси розглянутих нами раніше мусатів: плоска робоча частина, руків'я з рухомими кільцями та петля-підвіс на кінці руків'я. Низка інших зразків османських мусатів, датованих XVIII–XX ст., розпорошені між невеликими музеями («Masat») та приватними колекціями, і про них ми можемо дізнатися лише з архівів турецьких аукціонів («Osmanlı dönemi»; «OSMANLI MASAT»; «OSMANLI DÖNEMİ BRONZ»; «OSMANLI DÖNEMİ MASAT»; «OSMANLI DÖNEMİ RUM»).

Центральноєвропейські «однозубі виделки»

Насамкінець роботи варто відмітити використання в Західній Європі ручного точильного приладдя зі сталеву робочою частиною у вигляді стрижня з загостреним кінцем або конічного стрижня, яке іноді атрибутують як «шило» або «однозубу виделку». Звичайно форма цілком дозволяє використовувати його як шило, але на нашу думку, їхня основна функція була саме в правці лез ножів, як це чітко описано для зразків XVIII–XX ст. Не ставивши собі за мету детально висвітлити цей напрям, ми обмежилися лише поверхневим пошуком, щоб грубо оцінити хронологію використання подібного точильного приладдя.

Більшість відомих нам предметів мають німецьке, іноді італійське походження та зустрічаються у складі бойових, мисливських, ужиткових та дорожніх комплектів з XVI до XX ст. Так, найбільш ранні зразки, що відносяться до XVI ст., зберігаються в колекції Дрезденської збройової палати і атрибутовані там загалом як «шило». Це, наприклад, німецький набір інструментів для садових робіт приблизно 1571 р. (інв. ном. X0412.11) («Pfriem / Gartenbesteck bestehend aus Gartenplötze»), італійська рапіра середини XVI ст. з кинджалом, ножом та «шилом» (інв. ном. VI 0107.04) («Pfriem / Rapier mit Scheide») та неповний комплект, від якого залишилися піхви з ножом і «шилом» 1530–1545 pp. (інв. ном. IV 0118.04) («Pfriem / Scheide mit Messer und Pfriem»). У колекції Королівського музею зброї в Лідсі зберігається німецький мисливський комплект 1650–1670 pp., у складі якого є цікавий стрижень для

заточування (інв. ном. IX.1219 D) («Sharpening steel (1650-1670)»), частина якого перетворена на напилок. Пізніше, ймовірно, з XVIII ст., поширилися німецькі дорожні столові комплекти, які складалися з чохла, в якому був ніж, двозуба виделка та стрижень-точилка («Armin Göttler»; Grieshofer and Pallesstrang 101, 103–105).

Враховуючи появу й поширення такого точильного приладдя вже у XVI ст., виникає питання про ймовірність проникнення його на територію Східної Європи разом з іншою продукцією західноєвропейських зброярів, але наразі нам невідомі знахідки подібних предметів на наших теренах, що ставить це питання на паузу.

Наприкінці роботи, щоб не повторювати висновки, презентовані на початку статті, ми б хотіли зосередити увагу на можливих подальших шляхах дослідження історичного ручного точильного приладдя. Звісно, ми сподіваємося, що ця публікація буде корисною та дозволить дослідникам правильно атрибутувати й коректно вводити в науковий обіг нові предмети. Те ж саме стосується і писемних джерел, де ми сподіваємося за рахунок подальшого дослідження актових матеріалів поглибити свої знання щодо поширення та використання мусатів у Східній Європі. Але існує один аспект, який ми не змогли реалізувати в цій роботі, але вважаємо

надзвичайно важливим в подальших дослідженнях. Мова йде про дослідження поверхні мусатів. Адже для заточки лез гладенька поверхня мусата має бути загартованою і мати високу твердість, що можна виявити металографічними дослідженнями. На нашу думку, наступним кроком цієї роботи має стати таке дослідження, що дозволить нам аналізувати археологічний матеріал не лише за зовнішнім виглядом, але й за особливостями ковальської обробки таких предметів, які надають предмету характерних властивостей.

Також, користуючись нагодою, автори хотіли б висловити подяку усім, хто сприяв у написанні та наданні додаткових матеріалів до цієї статті. Зокрема, Сергію Постольникову та Андрію Потьомкіну – за допомогу з пошуком писемних джерел. Олені Шевченко, старшому науковому співробітнику Національного музею історії України – за можливість опублікувати мусати з зібрання НМІУ. Науковому колективу Галереї міста Братислава (Galéria mesta Bratislavy) та особисто Луції Кукловій – за можливість публікації рідкісного портрету першої половини XVIII ст. з зображенням мусата в комплекті з «мисливським набором». Науковому колективу Музею землі Гессен Кассель (Museumslandschaft Hessen Kassel) та особисто Моніці Лессер – за дозвіл публікації фотографії комплекту XVIII ст., що складається з ножа та мусата.

Скорочення

ГМБ – Галерея міста Братислава (слов. Galéria mesta Bratislavy), м. Братислава, Словаччина.

ДІМ — Державний історичний музей (рос. Государственный исторический музей), м. Москва, Росія.

МЗГК — Музей землі Гессен Кассель (нім. Museumslandschaft Hessen Kassel), м. Кассель, Німеччина.

НМІУ — Національний музей історії України, м. Київ, Україна.

НМК — Національний музей в Кракові (пол. Muzeum Narodowe w Krakowie), м. Краків, Польща.

Бібліографія

«Armin Göttler – Antiquitäten und Restaurierungen.» *Armin Göttler*, armingoettler.de/category/kunsthandel/kunsth Handwerk. Accessed 01 August 2023.

Grieshofer, Franz, and Kathrin Pallestrang. *Messerschaf. Reflexionen über einen Alltagsgegenstand*. Wien: Österreichisches Museum für Volkskunde, 2003.

Işın, Priscilla Mary. «Kasaplık Aletleri.» *Academia.edu*, 2011, www.academia.edu/1474658. Accessed 01 August 2023.

«Masat.» *AHMET DEMİREZEN YEMENİCİLİK MÜZESİ*, www.ahmetdemirezen.com/koleksiyon-galerisi/11-masat. Accessed 01 August 2023.

«Messer mit silbervergoldetem Griff, Lederscheide mit Beschlägen aus Buntmetall.» *Katalog der Osmanischen Waffen der Museumslandschaft Hessen Kassel*, turcica.museum-kassel.de/200354/. Accessed 1 August 2023.

«Nóż w pochwie z kamieniem do ostrzenia.» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/zaawansowane/katalog/111061. Accessed 1 August 2023.

«OSMANLI DÖNEMİ BRONZ SAPLI MASAT.» *Bayrak Müzayede*, www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-masat.html. Accessed 01 August 2023.

«OSMANLI DÖNEMİ MASAT.» *Bayrak Müzayede*, www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-masat30539.html. Accessed 01 August 2023.

«OSMANLI DÖNEMİ RUM İŞİ KILIÇ MASATI.» *Bayrak Müzayede*, www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-rum-isi-kilic-masati.html. Accessed 01 August 2023.

«Osmanlı dönemi üzeri 1172 (1756) tarihli üzeri yasılı masat.» *Pingudu Müzayede*, www.pingudumuzayede.com/urun/5232361/osmanli-donemi-uzeri-1172-1756-tarihli-uzeri-yasili-masat-23-cm. Accessed 01 August 2023.

«OSMANLI MASAT.» *Bayrak Müzayede*, www.bayrakmuzayede.com/osmanli-masat29242.html. Accessed 01 August 2023.

«Pfriem / Gartenbesteck bestehend aus Gartenplötze, Scheide, Pfropfsäge, 3 Messern, Okuliermesser, Pfriem, Holzbohrer, Holzraspel, Meißel, Pfropflein.» *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/1438487. Accessed 01 August 2023.

«Pfriem / Rapier mit Scheide, Messer, Pfriem und Dolch mit Scheide.» *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/2252464. Accessed 01 August 2023.

«Pfriem / Scheide mit Messer und Pfriem.» *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/2598796. Accessed 01 August 2023.

«Portrét muža s citrónom.» *Web umenia*, www.webumenia.sk/dielo/SVK:GMB.A_712. Accessed 01 August 2023.

- «Sharpening steel (1650–1670).» *Royal Armouries Collections*, collections.royalarmouries.org/object/rac-object-102283.html. Accessed 01 August 2023.
- «The Rålamb Costume Book.» *Göran Bäärnhielms webbplats*, goran.baarnhielm.net/draktbok/eng/INTRO.HTM. Accessed 01 August 2023.
- Бойчук, М.К., упор. *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., 1582–1588 рр.* Київ: Наукова думка, 1965.
- Боплан, Л.Г. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.* Київ: Наукова думка, 1990.
- Вилков, О.Н. *Ремесло и торговля Западной Сибири в XVII веке.* Москва: Наука, 1967.
- Гаврилов, А.В., и В.В. Майко. *Средневековое городище Солхат-Крым.* Симферополь: Бизнес-Информ, 2014.
- Грінченко, Б. *Словник української мови.* Т. III, Київ: Горно, 1928.
- Мельничук, О.С. та ін. ред. *Етимологічний словник української мови.* Т. III, Київ: Наукова думка, 1989.
- Мельничук, О.С. та ін. ред. *Етимологічний словник української мови.* Т. IV, Київ: Наукова думка, 2003.
- Забелин, И. *Домашний быт русских цариц в XVI и XVII столетиях.* Москва: Институт русской цивилизации, 2014.
- Курбатов, О.А. «Костюм ратных людей городов Белгородской черты в середине XVII века.» *Белгородская черта: сборник статей и материалов по истории Белгородской оборонительной черты.* Ред. В.М. Жигалов и др., вып. 5. Белгород: КОНСТАНТА, 2020, с. 42–49.
- «Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову.» *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией*, том 8, Санкт-Петербург, 1884, с. 949–1204.
- Свешніков, І.К. *Битва під Берестечком.* Рівне: СПД Нестеров С.Б., 2008.
- Сербина, К.Н. *Очерки из социально-экономической истории русского города. Тихвинский посад в XVI–XVIII вв.* Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1951.
- Тищенко, О.Р. «Середньовічні скарби з Черкащини.» *Археологія*, №17, 1975, с. 93–106.
- «Точило. 1737 г.» Государственный исторический музей, catalog.shm.ru/entity/OBJECT/1701727. Дата звернення 1 Серпня 2023.
- Халимоненко, Г. «Тюркізми арабського походження в українській мові.» *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та література*, вип. 1, 2014, с. 34–38.
- Шаменков, С. «Образы козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського.» *Стрій*, №2 (ч. 1), 2020, с. 3–106. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1. Дата звернення 1 Серпня 2023.

Стрій – науково-популярний журнал, присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті, присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.